

[Gazdasági teológia \(2013\).](#)

[Hites Sándor](#)

Isteni ökonómiák: a klasszikus brit politikai gazdaságtan és a kereszténység kapcsolatáról

Commerce, when deprived of her divine association, must in time become the parent of a general depravity.

Richard Raikes, *Considerations on the Alliance between Christianity and Commerce* (1806)

Hagyományos rendező elve szerint a gazdasági gondolkodás története azt beszéli el, hogy miként emelkedett ki a 18. századi (a gazdaságelmélet mellett még politikaelméleti, jogfilozófiai, erkölcstani, lélektani, esztétikai és teológiai érdeklődést is magában foglaló) *morálfilozófiából* a 19. század első évtizedeire a *politikai gazdaságtan*, s ez utóbbi miként vált a század utolsó harmadára a mai értelemben vett *közgazdaságtanná*. Ennek a folyamatnak meghatározó mozzanata az erkölcsi megfontolások (általában David Ricardónak tulajdonított) programszerű leválasztása a gazdasági gondolkodásról, s az egyre inkább hivatásszerűen művelt, technikaivá váló diszciplína tárgyának áttevődése a személytelen erők és a matematikai törvényszerűségek világába.^[1]

A következőkben abba igyekszem bepillantani, hogy e folyamat kulcspontján, az 1790-es és 1830-as évek közötti időszakban a brit politikai gazdaságtanban milyen törekvések említhetőek a gazdasági gondolkodás erkölcsi keretének fönntartására. Pontosabban, hogy ez a moralitás miként nyert (időleges) újramegerősítést abban a teológiai irányzatban, amely a gazdaság világát kifejezetten valaminő isteni rend kifejeződéséként, a gondviselés által a társadalom mechanikájába írt, a newtoni természettörvényekkel egyenrangú törvényszerűségek rendszereként értelmezte, s ennek jegyében a piacot az Isten által az ember elé állított, erkölcsi nemesedését és intellektuális fejlődését biztosító próbatételek terepének tekintette. A gazdasági eszmetörténetben hol „evangéliumi” (*evangelical*), hol „keresztény politikai gazdaságtannak”^[2] nevezett vonulat főbb képviselői (Thomas Malthus, John Bird Sumner, Edward Coplestone, Richard Whately, Thomas Chalmers és mások) voltaképpen nem az általuk is felismert módon szekularizálódó gazdaságtan keresztény *alternatívájának* a létrehozásán munkálkodtak, hanem úgy tekintették, azzal, hogy vallási keretben értelmezik, pontosan a gazdaságelmélet tulajdonképpeni teológiai lényegét és jelentését bontják ki.^[3]

A forrongó és billenékeny politikai és pénzügyi közegben (a napóleoni háborúk és a rájuk következő társadalmi feszültségek egyfelől, a Bank of England készpénzkifizetésének felfüggesztése másfelől) bontakozó törekvéseknek egyiként voltak ideológiai (a profit-orientált individualizmus konfliktusa a tory paternalizmus hagyományával), teológiai (a politikai gazdaságtan mint „új tudomány” összeegyeztetése a keresztény vallás igazságaival), valamint gazdaság- és társadalompolitikai (a földbirtok vagy a tőke primátusa, a szegényügyi törvények, a *bullion*-vita) tétjei. A vonatkozó összefüggések széles köréből is kiteszik, ebben az időszakban vallás, tudomány és politika még elválaszthatatlan egymástól. A 19. század későbbi szekularizációs hullámaint követően a keresztény teológia már alig vihetett tudományos kezdeményező szerepet: a brit politikai gazdaságtan keresztény változata tekinthető az egyik utolsó tudománytörténeti pillanatnak, amikor a teológusok okkal érezhették magukat a tudományos haladás előrevívőinek.^[4]

A romantikus (Coleridge, Wordsworth, Southey, Shelley és mások) illetve viktoriánus irodalomból (többek közt Dickens *Hard Times*-ának gyilkos szatírájából) eredeztethető, a viktoriánus kor értekező prózája által (Carlyle-on át Rusking és William Morrisig) tovább erősített beidegződés szerint a politikai gazdaságtan és az utilitarizmus elvei ütköznek az erkölcs és a vallás alapértékeiben lefektetett humanitással.^[5] Valójában azonban az új tudomány jónéhány úttörője volt egyházfi, magasabb-alacsonyabb rangban az anglikán vagy a skót egyház tagja. Törekvéseikre az utóbbi évtizedekben azért vetült figyelem, mert a közgazdaságtani eszmetörténet fokozott gondot fordít arra, hogy a diszciplína történetét visszakösse a maga társadalom- és humántudományi kontextusaihoz. A morálfilozófia örökségének továbbélésére figyelve a politikai gazdaságtan módszertanában és társadalmi-kulturális-ideológiai funkcióiban kitűnik, hogy a gazdaságelmélet története nem csupán a politika- és művelődéstörténeti összefüggésektől elválaszthatatlan, de korai szakaszának teológiai környezetétől sem lehet eltekinteni. Ennek az átértelmező munkának egyik legjelentősebb eredménye, Donald Winch 1996-ban és 2009-ben megjelent kétkötetes összefoglalása ezért vetheti el azt a beállítást, miszerint a brit politikai gazdaságtan története egybeesnék a 19. század első fele utilitarista filozófiáinak történetével.^[6] Jellemző, hogy Winch kit emel ki ebből az időszakból: szemben a politikai gazdaságtan Adam Smith utáni újraalapítójának láttatott, a diszciplína önelvűségének jegyében tevékenykedő David Ricardo (valamint a Jeremy Bentham, James Mill és John Ramsey McCulloch nevével fémjelzett „radikális” utilitarista kör, illetve az abból kinövő Political Economy Club) addigi középpontba állításával, Winch szemében a korszak reprezentatív figurája a 20. században még a leginkább Keynes által méltányolt Thomas Malthus, aki a gazdaságtan későbbi professzionalizálódását és matematizálódását előrevetítő, ezért metodológia-történetileg győztesnek tekintett Ricardóval szemben a diszciplína teológiai kiindulású vonulatához tartozott.^[7] A malthusi gazdaságtan elsődleges kontextusa ugyanis eszerint nem Adam Smith öröksége, hanem a brit teológiai hagyomány, s jelentőségét az adja, hogy a 19. század elejének meghatározó, a szegénység értelmezése körüli vitáiba bevezet egy szisztematikus teológiai dimenziót: Malthus számára az a

Friss kötetünkből...

Az adósság nem ismer semmilyen időt és semmilyen történelmet.

Werner Hamacher, [Büntörténet](#)

Előkészületben...

Az emberből sosem lesz gép. Az embertelen, de embervoltú nyilván még borzongatóbb, mivel alattomosabb és végzetesebb, mint az olyan ember, aki csak gép.

Martin Heidegger, [Az állítvány](#)

smithi meglátás, miszerint az önszeretet szenvedélye erősebb a jóakaratnál, a „természet nagy alkotójának” a bölcsességét mutatta. Vagyis a társadalmi harmóniát létrehozó „láthatatlan kéz” nem más, mint a magát az Írásokban kinyilatkoztatató keresztény istenség.^[8] (Azzal ugyanakkor, hogy Malthus nyíltan keresztény szellemben értelmezte újra Smith inkább sztoikus örökségét, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az anglikán egyház társadalomról való gondolkodásába beépült Smith gazdaságtana, akit egyházi körökben az ateista Hume barátsága sokáig kompromittált).^[9]

Malthus, élete nagy részében oakwoodi lelkész, abban is különbözött szekuláris gazdaságtant művelő utilitarista kortársaitól, hogy jóllehet Cambridge-ben hallgatott matematikát, közeli barátjával és állandó vitapartnerével, a City-béli tőzsdeügynök Ricardóval ellentétben továbbra is úgy tartotta, a gazdaságtannak több köze van az erkölcsstannal és a politikatudományhoz, mint a matematikához.^[10] Ugyanakkor Malthus (és rajta keresztül a gazdaság törvényeiben a gondviselés rendelkezéseit kereső keresztény gazdaságtan) fölértékelése Winch számára nem a fenti ellentét kiélelése, hanem meghaladása szempontjából érdekes: Malthust nem Ricardo ellenpontjaként jeleníti meg, hanem az átmenetet hangsúlyozza a gazdaságtan keresztény és szekuláris kiindulási változatai között.^[11] Kétségtelen a közösség abban, hogy nem csupán a benthami utilitarizmus alapozott a mechanikára, hiszen a teológus közgazdák is a newtoni mechanika alapján állónak képzelték az erkölcsi világot, mint a bűn és a kegyelem egymásnak feszülő ellenerőit által fönntartott egyensúlyi állapotot.^[12]

A keresztény gazdaságtan irányzatának tagjai valamiként mindannyian Malthus köpönyegéből bújtak elő. Malthus legfontosabb, számos kiadást megért, elsőként 1798-ban megjelent *An Essay on the Principle of Population* című munkája elsősorban vitairat. A Condorcet és William Godwin utópikusan optimista társadalom- és történelemvizíói, vagyis általában a felvilágosodás haladás-hitének ellenében megírt munka arra az elborzasztó távlatú megállapításra jut, hogy a technológiai-gazdasági fejlődésnek köszönhetően egyre fokozódó mértékben gyarapodó emberiség lélekszáma szükségképpen eléri majd a határpontot, amikor a Föld (mivel a népesség mértani, a talaj termőereje pedig számtani haladvány szerint nő) a maga véges természeti erőforrásaival már nem lesz képes eltartani lakóit. Ennek a természeti törvényekből következő adottságnak, teszi hozzá Malthus, köszönhetőek mindazok a „pozitív”, a halálózási rátát növelő (háború, járványok, éhezés), illetve „preventív”, a születések számát csökkentő (prostitúció, abortusz, fogamzásgátlás) „fékek” (*check*), amelyek a népességnövekedés ellenében hatnak. A malthusi *népesedési elv* (*principle of population*) tehát annyit tesz, hogy a gazdasági prosperitás hosszú távon szükségszerűen nem lehet képes megbirkózni az általa indukált népességnövekedéssel, mivel az emberiség két alapvonása – vagyis hogy szüksége van élelmiszerre és olthatatlan benne a szexuális szenvedély – közül az utóbbiból a szaporodás olyan üteme következik, amely idővel túlhaladja az előbbi kielégíthetőségét.^[13]

A malthusi rémkép (melynek okán évtizedekkel később Carlyle a gazdaságtant magát nevezte *dismal science*-nek, „komor tudománynak”) azért számított mind gazdaságtani, mind morális-humanista szempontból botrányosnak, mert eszerint a világ bűnei és nyomorúságai (*vice and misery*) pontosan a haladás és a növekedés következményei, annak fékeiként szolgálnak. A népesedési elvben rejlő, később magát Charles Darwint, illetve a szociáldarwinista elgondolásokat is ösztönző ökológiai verseny képzeletét pedig annyiban jelentett egyszersmind teológiai provokációt is, amennyiben a gondviselés eszerint úgy tervezte volna meg a világot, hogy abból kiiktathatatlan legyen a bűn és a nyomorúság. A rendkívül nagy hatást kiváltó műre (Dugald Stewart már az 1800–1801-es tanévben fölveszi edinburghi politikai gazdaságtani előadásainak témái közé a népesedési elvet)^[14] válaszul megszülető apologetikus értelmező munkából állt elő a következő évtizedekben maga a keresztény politikai gazdaságtan. A népesedési elv teológiai kimentéséhez valaminő *teodicea* megalkotása volt szükséges, amely megmagyarázza a *morális* és a *természeti gonosz* malthusi szükségszerűségét. Ez annak kidolgozásával volt lehetséges, hogy a Biblia tanításával kifejezetten ellentétben állónak ható népesedési elv (hiszen az Úr mind Adámot, mind Noét arra intette, hogy sokasodjon és népesítse be a földet) tulajdonképpen konzisztens az isteni jósággal és bölcsességgel, sőt, annak igazságát erősíti meg az új tudomány, a gazdaságtan módszereivel.

A vonatkozó teológiai munka keretét William Paley 18. századi gyökerű *natural theology*-ja adta, amely szerint az istenség nem csupán a kinyilatkoztatásban tárul föl, hanem a természet és a társadalom működésének (vagyis az isteni elme munkálkodásának) racionális megértésében is – vagyis annak megmutatásában, hogy mind a természet, mind a társadalom (newtoni módon) bölcs és harmonikus elrendezettséget mutat, jóakaratú Teremtő léte utal. Paley 1785-ös, *The Principles of Moral and Political Philosophy* című, a korban alapkönyvnek számító művével Malthus két ponton is vitában szállt. Egyrészt a népességnövekedés társadalmi hasznosságát illetően, vagyis hogy a népességszám az adott nemzet boldogságának volna fokmérője, másrészt pedig abban, hogy az élet az örökkévalóságra felkészítő morális próbatételek sorozatából állna. E kettő közül az elsőben Paley adott igazat Malthusnak: 1802-es *Natural Theology* című munkájában már átveszi a népesedési elvet; az utóbbira nézve viszont az *Essay* későbbi kiadásaiban Malthus visszakovert és ültette át Paley meglátásait.^[15] Malthus gondolatmenetének beillesztését a gondviselés által harmonikus elrendezett, a Teremtő jóságosságát kifejező természeti és társadalmi világ képébe (vagyis a gazdaságtan és a *natural theology* összeegyeztetését) John Bird Sumner *Treatise on the Records of Creation* (1816) című munkája alapozta meg. A hét kiadást megért mű első kötetét Sumner (1828-tól Chester püspöke, majd 1848-tól 1862-es haláláig canterburyi érsek) Isten létezésére, a második kötet bölcsessége és jósága igazolásának szentelte, ez utóbbiban vizsgálva a népesedési elv összhangját a gondviselés rendelkezéseivel. Sumner okfejtése szerint a társadalmat átszövő rang- és vagyonkülönbségek azért mutatnak bölcs elrendezésre, vagyis azért illenek az isteni tervbe, mert a magántulajdon léte a versenyszellemet fölkelte munkára, a szerzésért való erőfeszítésre ösztönöz, s így lehetőségét biztosít arra, hogy az egyén erőnyekét gyakoroljon: a gazdag enyhítse a szegények nyomorúságát, a szegények pedig (a malthusi népesedési elv korlátozása végett) megtartóztatassák szenvedélyeiket. A népesedési elv révén munkálkodó gondviselés tehát a szűkösség és az egyenlőtlenség révén ösztönzi az iparkodást (*industry*), amely aztán fejleszti a civilizációt, az pedig az elmét és az erényt. Innen nézve a népesedési elv tulajdonképpen nem is a teológiai magyarázatra szoruló gonosz, hanem az isteni jóság és bölcsesség példája.^[16] Szorosan véve tehát teodiceára nincs is szükség, mivel Malthus voltaképp nem a „bűn és nyomorúság”, vagyis a népességet egyensúlyban tartó fékek szükségszerűségét állította, hanem azt, hogy ezek a fékek csak az önmegtartóztatás (*prudential restraint*) hiányában lépnek működésbe.^[17]

A népesedési elv tehát Sumner kezén azzal a teológiai érveléssel kapcsolódott össze, miszerint az isteni terv pontosan arra irányul, hogy a szűkösség állapotán keresztül késztesse fizikai és erkölcsi

erőfeszítésre.^[18] mivel a szűkösség az az ösztönző erő, amely nélkül nem teljedhetne be Isten szándéka: a föld lehető leggazdaságosabb művelése, a világ erőforrásainak minél optimálisabb kiaknázása. Könnyen belátható, hogy ebben a szintézisben a piaci társadalom anyagiasága megfelel a vallási értékeknek, az utóbbiak pedig igazolják a fennálló gazdasági-társadalmi rendet és az abba foglalt egyenlőtlenségeket.^[19] A *natural theology* tehát, összekapcsolva a „természet ökonómiaját” (*economy of nature*) az emberi erénnyel,^[20] a gondviselésre hivatkozva erkölcsileg és teológiailag is igazolta az Adam Smith-féle *homo oeconomicus* önérdékkövető magatartását és így a kapitalista gazdasági berendezkedést.

A *Records of Creation* második kötetének végén is kifejtett paley-ánus elgondolást, miszerint az élet nem más, mint erkölcsi megmérettetés (*state of moral trial*), melynek során a jellem megtisztul és előkészül a túlvilág magasabb szellemi állapotára, Malthus legelhivatottabb követője, a népszerű skót prédikátor, Thomas Chalmers emelte gazdaság-teológiájának központi elvévé.^[21] A csillagászatban és a geológiában is otthonos Chalmers (a morálfilozófia tanára a St. Andrews-i, majd 1827-től 1843-ig a teológia tanára az Edinburgh-i Egyetemen) nem látott vitatnivalót abban, hogy a világ, elidegenedvén Istentől, csakugyan a Malthus által leírt *dismal* állapotban van. Az életnek ebből következő próbatétel-jellege, amelyben a szűkösséggel folytatott küzdelem a szenvedélyek megfontolt korlátozásának kötelezettségére tanít, Chalmers szemében az ipari nagyvárosok nyomorára kínálta megoldást. Ellentmondásmentesnek látva a *laissez-faire* kapitalizmus és az „isteni nemzetközösségeként” (*Godly Commonwealth*) fölfogott társadalom képzetét, Chalmers ellenezett mindenemű segélyezést: a szegény rétegeknek az egyes parókiák által felügyelt önszegélyezésében látta a megoldást.^[22] A saját, glasgow-i parókiáján kipróbált modell alapját az egyéni erkölcsi önkorlátozás (*moral restraint*) szolgáltatta, amely Malthusnál a népesedési elv hatásainak csillapítására szolgált. Malthus hírhedt diktumának alkalmazásáról van szó, miszerint a szegénységet maguk az állami segélyezésről rendelkező szegényügyi törvények (*Poor Laws*) hozzák létre (*create the poor which they maintain*),^[23] amennyiben a nyomorgók eltartásával szaporodásra ösztönzik őket, anélkül növelve a népességszámot, hogy az önfenntartás eszközeit (étel, munka) is gyarapítsák, sőt, a lakosság (munkások) lélekszámának növelésével szükségszerűen csökkentik a béreket, még nagyobb nyomort idézve elő. A szexuális önkorlátozás és a szegényügyi törvények összefüggése tehát abban a felismerésben állt, hogy az alsóbb néposztályoknak addig meg kell tartóztatniuk magukat a házasságtól, amíg el nem bírják tartani nemzendő gyermekeiket. Ennek jegyében Chalmers a kívánatos gazdasági-szexuális magatartásban egyszerre látott spirituális kötelességet és racionális választ az anyagi szűkösségre. Rendszere két érvet fogott össze: egyfelől Adam Smith elgondolását, miszerint a vallás gazdasági haszna abban áll, hogy tanítása révén elsajátíttatja híveivel azt a megfontolt gazdasági magatartást, amelyre a társadalom megfelelő működéséhez egyébként is szükség van, ezzel csökkentve az állam vonatkozó költségeit; másfelől pedig azt a malthusi meglátást, miszerint ha a szegények erkölcsi önkorlátozás révén tartózkodnak az elhamarkodott gyereknemzéstől, akkor a népesség csökkenésével nőnek a bérek, s a termelés értéktöbbletéből a dolgozó osztályok is részesülnek.^[24] E két érv chalmersi szintézise szerint az egyház társadalmi feladata Malthus fenti, a gyereknemzés halasztására vonatkozó belátásának a propagálása, amelynek révén, józan mértékletességgel korlátozva szexuális ösztöneit, a külvárosok népe kitörhet a népesedési elv csapdájából.^[25]

Az *Essay* első kiadását követő teológiai kiigazítások nem csupán apologetikus módon értelmezték Malthus okfejtését, hanem visszahatottak azokra a (jelentékeny) módosításokra is, melyeket maga Malthus eszközölt műve későbbi kiadásain. Az 1806-os kiadás függeléké szerint a sokasodásra vonatkozó bibliai parancsot úgy kell érteni, hogy a gondviselés szándékai szerint a földet egészséges, erényes és boldog, nem pedig (a népesedési elv figyelmen kívül hagyásával) egészségtelen, bűnös és nyomorúságos lakókkal kell benépesíteni.^[26] Emellett már az *Essay* 1798-as első kiadása is megkísérelt valaminőt teodíceát körvonalazni: a gondviselés által az embernek állított ökológiai-gazdasági csapdahelyzet magasabb célja eszerint az elme kiművelése (*formation of mind*) és ezen keresztül a civilizáció kiemelése a vadság állapotából.^[27] Ezt később viszont ejti a gondolatmenetből és (véltetően részben Paley, Sumner és Chalmers hatására) a harmadik (1806), negyedik (1807) és ötödik (1817) kiadásban átveszi az élet mint erkölcsi próbatétel-sorozat (*probationary state, moral trial*) elvét.^[28] Annak ellenére jár el így, hogy az első kiadásban ezt még az isteni előrelátás képességére hivatkozva (vagyis hogy a gondviselésnek nem lehet szüksége próbatételre, mert annak eredményét az Úr szükségképpen előrelátná) elutasította.^[29] Az 1803-as második kiadás továbbá már maga is azt a magyarázatot iktatta gondolatmenetébe, amely szerint a „pozitív fékek” (járvány, háború, éhezés) helyett az erkölcsi, elsősorban szexuális önmegtartóztatás „preventív” féke jelenthet kiutat a népesedési csapdából: vagyis az erkölcsi próbatételeken keresztül vergődő embernek életküzdelseiben inkább erkölcsi és nem fizikai erőfeszítéseket kell tennie azért, hogy megvalósítsa a gondviselés tervét.^[30] Ugyanakkor az *Essay* átírásokon nem mindig *alkalmazta* teológus értelmezőinek érveit: az 1803-as második kiadásba, továbbá radikalizálva a népesedési elvet, Malthus azt az éles megfogalmazást illesztette be, miszerint a „természet asztalánál” (*nature's feast*) nem férhetünk el mindannyian.^[31] Paley elgondolásainak – miszerint az önfenntartás a „természet”, vagyis Isten által adott jog – ezt a brutális elutasítást a következő kiadások egyikében sem ismételte meg.

A társadalmi gonosz (szenvedés, bűn, szűkösség) által kiváltott erkölcsnemesedés teodíceájával éles ellentétben állt a kor másik jellemző felfogása, az ember morális természetének a jóakaratra (*benevolence*) alapuló felfogása. Eszerint a népesedési elv összeegyeztethetetlen az isteni jószág bármely fogalmával. Ezt többek között a romantikus költők (Wordsworth, Coleridge, Southey) képviselték, akik számára Malthus démoni figurának, vagy, mint Shelley szemében, „zsarnoki eunuch”-nak számított.^[32] (Hogy maga Malthus hol is állt az általa létrehozott keresztény gazdaságtan szabadpiaci elveihez képest, arra nézve Winch érdekes megfigyelést tesz. Eszerint Malthus, követőivel ellentétben, tudatában volt annak, hogy a gazdaságban a stimulusok és a fékek legfeljebb jelentős késéssel állíthatják helyre az egyensúlyi állapotot, s ebben a köztes időben a szűkösség és a szenvedés nem nevelő, megtisztító vagy példázatos jellegű, hanem pusztító kompenzálatlan nyomorúság.^[33])

Visszatérve a malthusi népesedési elv teológiai magyarázatából előálló gazdaságtan jellemzőire, mai szemmel kétségkívül az a legváratlanabb, hogy az irányzat képviselői távolról sem a gazdaságpolitika humanizálása mellett, hanem (Adam Smith szellemében) mindenféle paternalizmus és protekcionizmus kiiktatásáért szálltak síkra. Szemükben a gazdasági élet morális relevanciája ugyanis éppen abban állt, hogy a szabadpiac kihívásai, erőpróbái és megpróbáltatásai szolgálnak az Isten szándékai szerint való erkölcsnemesülés lehetőségével. S mint Chalmersnél láthatunk, a keresztény gazdaságtan feladata pontosan ennek felismertetése és megértése lett

volna, különösen a vagyontalan vagy segélyezésre szoruló rétegekkel. Mint Chalmers egy kései tanulmányában összefoglalta: az egyháznak arról kell tanítania, hogy a társadalom javát az szolgálja, ha hagyjuk a piacokat a maguk természete szerint, spontán módon működni („leaving this mechanism to its own spontaneous evolutions”), hiszen csak így mutatkozhat meg a kellő élességgel a természet és az emberi társadalom alkotójának magasabb rendű szándéka („a striking testimony to the superior intelligence of Him who is the author both of human nature and of human society”).^[34] Azt, hogy a segélyrendszert azért kell törölni, mert gazdaságilag és üdvtörténetileg is több kárt okoz, mint hasznot (beavatkozván a kereslet-kínálat törvényeibe fölforgatja a bérek természeti egyensúlyát, s ezzel akadályozza a Mindenható embernél bölcsőbb tervei kivitelében), már Edward Coplestone, Llandaff későbbi püspökének 1819-es pamfletje, a *Letters to the Right Hon. Robert Peel* is átvette. Coplestone magas szintű monetáris értelmezését adta a szegénység ökonómiájának (az inflációt és a papírpénz bevezetését, vagyis a monetáris érték fluktuációját nevezve meg fő okként), s ugyan elismeri az önfenntartás természeti jogát, melynek szellemében az éhezőnek akár a lopás is megengedett, de ezzel együtt is azt hangsúlyozza, hogy a kereslet-kínálat erőinek működéséből természetes módon fakadó jutalmak és büntetések integráns részei a gondviselés ökonómiájának. Coplestone vitáirának a *laissez-faire* szlogenje állt a címlapján, melyet, mint Winch rámutat, ebben az időszakban a szekuláris gazdaságtan művelői még egyáltalán nem alkalmaztak.^[35]

Ami a fentiek értelmében keresztényi gazdaságtan címén előáll, ránézésre módszertanilag alig különbözik a kor legdogmatikusabb szekuláris irányzataitól.^[36] Ugyanakkor, bár egyaránt a szabadpiacban hittek, de, mint Hilton rámutat, eltérően értelmezték. Az egyik értelmezés, melyet Ricardo és köre képviselt, a profitvágy és a munka „kellemetlensége” (*disutility*) közti viszony lélektanából indult ki, a tökefelhalmozás révén kivihető gazdasági növekedést végtelennek látta, az ipari termelést részesítette előnyben a mezőgazdasággal szemben, s a „kölcsonos előnyök” elve alapján a nemzetek közötti munkamegosztásban látta a gyarapodás globális feltételeit. Ezek az *Edinburgh Review*, valamint Nassau Senior, Richard Cobden és John Stuart Mill által propagált elgondolások csak az 1840-es évektől lettek meghatározóak, míg a keresztény-evangélikus modell már az 1820–30-as években szélesebb körben hatott. Ez utóbbi lineáris-progresszív fejlődés helyett stagnálással vagy ciklikus gyarapodással számolt, s a Ricardo-kör kozmopolita szemléletével szemben nemzeti keretekben gondolkodott. A gazdaságnak „megtorló és megtisztító” (*retributive and purgative*) szerepet tulajdonított az erkölcsi nevelésében, aminél fogva a verseny és a szabadpiac értelmét (Adam Smithszel ellentétben) nem a növekedés gerjesztésében, hanem az embert nemesítő próbatételek elé állító erkölcspedagógiai szerepben látta. Lélektanilag úgy tekintették, hogy az önrdek készletesei mint az emberrel vele született gazdasági diszpozíciót az életút során a szabadpiac mechanizmusai révén kell habituussá érlelni, mely mechanizmusokban ott munkáló példázatos szenvedés stációit a *homo oeconomicus* mint afféle zarándokutató járja be. Mivel a gondviselő Isten, aki szüntelenül megkísérti, próbára teszi, megítéli és megbünteti gyermekeit, innen nézve példászerűen jelenik meg a gazdaság világában, a politikai gazdaságtan emensen teológiai terület, s a piac működésének protekcionista vagy intervencionista korlátozásai (monopóliumok, védővámok) nem csupán a privilégiumokból kimaradók érdekeit sértik, hanem az isteni bölcsesség és jóság óraműszerű működését is akadályozzák.^[37]

A népesedési elv felől nézve továbbá a végtelen akkumuláció Adam Smith-féle képzete is téves, hiszen Malthus alapján minden növekedésnek van természetes (ezért korlátos) mértéke, sőt, a növekedés stimulációja kifejezetten káros, amennyiben a nemzetek boldogságának a zálogát éppen a népesség és a termelés gyarapodását egyaránt korlátozó fékek jelentik.^[38] Míg Adam Smithnél a stagnáló (*stationary*) állapot melankóliát, a progresszív pedig boldogságot kelt, a keresztény gazdaságtan számára ez pontosan fordítva teteleződött. A népesedési elv teológiája (miszerint a jóakarató Isten olyannak alkotta a világot, hogy a gazdasági és demográfiai növekedés önszabályozó egyensúlyában jöjjön létre a boldog, erényes és prosperáló emberiség) felől nézve ezért lehetett a növekedés és az akkumuláció helyett maga a tevékenykedés és az erőfeszítés a kívánatos és üdvös. Ezzel áll továbbá összefüggésben az is, hogy Malthus és követői analógiát láttak a népesedési elv (a lakosság száma túlnó a megélhetési forrásokon) és a kapitalizmus túltermelési tendenciája (a kínálat túlnó a keresleten) között. Malthus felől nézve ugyanis a gazdasági válságok és csődök ugyanolyan szükségszerű „preventív fékek” a kapitalizmus „túltermelési” (*overtrading*) tendenciáin, mint a „bűnök és nyomorúságok” a túlzó demográfiai növekedésen. Az üzleti bukás innen nézve nem más, mint a gondviselés figyelmeztetése: míg a csőd Ricardo szemében a kevésbé hatékony, addig Chalmers szerint az immorális-istentelen gazdasági szereplők kiiktatására szolgál.^[39]

A gazdaságelmélet teologizálása mellett az irányzat tagjainak azzal is számot kellett vetniük, hogy a társadalom commercializálódása milyen hatással lehet magára a kereszténység terjedésére és befolyásának megőrzésére. Ahogy Richard Raikes, gloucesteri esperes *Considerations on the Alliance between Christianity and Commerce* című 1806-os cikke fölvetette, a nemzetek közötti kapcsolatoknak az elsődleges ösztönzője immár a „cserélgetés és adásvétel hajlama” (*propensity to track, barter and exchange*) lett,^[40] melyet a Természet Alkotója plántált az emberbe, s ekként része a magasabb isteni ökonómiának (*divine economy*). Ezért amellet, hogy a kereskedelem erkölcsrontó hatásait csak a kereszténység regulázhatja meg, maga a kereszténység is immár csak a fenti diszpozíció révén hathat az emberekre: a jelenben, amikor, mint írja, „már nincsenek csodák” (!), a kereszténység a globális piaci csereforgalom nélkül nem volna képes tértírói rendeltetését végrehajtani.^[41] Nem véletlen tehát, hogy a vallás társadalmi hatóerejének megőrzésére az irányzat képviselői szem előtt tartották a keresztény gazdaságtan intézményi pozícióinak erősítését is. Az 1820–30-as évek egyébként is a diszciplína kezdődő intézményesülésének évtizedei voltak, a politikai gazdaságtani tanszék felállítása a hivatássá válás kezdetét jelezték. Ebben az időszakban a keresztény politikai gazdaságtan igyekezett az egyetemeken is megszilárdítani befolyását. Richard Whately, az oxfordi Oriel College-ban székelő klerikális politikai gazdaságtani kör, a Noétikusok (*the Noetics*) egyik prominense, Dublin későbbi érseke, az 1825-ben alapított oxfordi politikai gazdaságtani tanszék kifejezetten azzal a céllal foglalja el (Nassau Senior utódjaként) 1830–31-ben, hogy a keresztény gazdaságtan eszméit népszerűsítse, mivel, mint egy levelében kifejti, idővel a gazdaságtan fogja uralni a világot, és nem hagyhatni, hogy az új tudományt keresztényellenes erők sajátítsák ki.^[42] Ugyanekkor Cambridge-ben William Whewell és Richard Jones tettek programszerű kísérletet arra, hogy a Ricardóétól eltérő (vagyis nem deduktív) elvek mentén alapozzák meg a diszciplína módszertanát (később Jones lett a politikai gazdaságtan tanára a londoni King’s College-ban, vagyis az „istentagadó” Bentham-féle University College ellenintézményén).^[43] Az intézményes térfoglalásban is kifejeződő befolyás jele az is, hogy, mint Hilton kimutatja, a korszak liberális tory kormányai alatt nem az utilitarista, hanem az *evangéliumi* politikai gazdaságtan hatása érvényesült a törvényhozásban.^[44]

A kérdésre, hogy a 19. század első harmadában virágzó és politikailag is befolyásos irányzat miért tűnt le, több válasz is adható. Lehet hivatkozni politikatörténeti (eltűnt a fő ellenfél, a jakobinizmus) vagy teológiatörténeti folyamatokra (a vezeklés [atonelement] doktrínájának az 1850–60-as évekre csökken a presztízse, a megváltoztathatatlan törvények igazságos Istenének [God of Righteousness] helyét a Kegyelem humánusabb Istene [God of Mercy] váltotta föl).^[45] Ahogy az is lényeges fejlemény, hogy az 1820-as évektől induló professzionalizáció során a diszciplínák autonómiájuk elnyeréséért éppen az egyházi ellenőrzéstől igyekeznek függetleníteni magukat, s egyházfiak egyre kevésbé szólhatnak bele szaktudományi kérdésekbe.^[46]

Könnyen lehet ugyanakkor, hogy Donald Winchnek van igaza, s a gazdasági elméletek igazából a 19. század első évtizedei után sem – ahogy Winch talán sugallja: napjainkban sem – szakadtak el a *natural theology* harmonikus mechanikus világtól, legfeljebb annak keresztényi jellegét hagyták maguk mögött.^[47]

Szerző: Hites Sándor

HIVATKOZOTT MŰVEK

- [Chalmers, Thomas.] „The Political Economy of the Bible.” *The North British Review* 2 (1844–45).
- Connell, Philip. *Romanticism, Economics and the Question of 'Culture'*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2001.
- Hilton, Boyd. *The Age of Atonement: The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought, 1795–1865*. New York: Clarendon Press, Oxford University Press, 1988.
- Hont, István, és Michael Ignatieff. „Needs and Justice in the Wealth of Nations.” In *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, szerkesztette István Hont és Michael Ignatieff. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 1–44.
- Klaver, Claudia C. *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England*. Columbus: Ohio State University Press, 2003.
- Malthus, Thomas. *An Essay on the Principle of Population* (1798). Oxford és New York: Oxford University Press, 1993.
- . *Principles of Political Economy considered with a view to their practical application*. London: John Murray, 1820.
- Mandler, Peter. „Tories and Paupers: Christian Political Economy and the Making of the New Poor Law.” *The Historical Journal* 33 (1990/1): 81–103.
- Raikes, Rev. Richard. *Considerations on the Alliance between Christianity and Commerce* (1806). In uő, *Two essays*. London: Hatchard and Son, 1825.
- Samuelson, Paul A. „The Canonical Classical Model of Political Economy”, *Journal of Economic Literature* 16.4 (December 1978): 1415–34.
- Schumpeter, Joseph A. *History of Economic Analysis*. Taylor & Francis e-Library, 2006 (1954).
- Searle, G. R. *Morality and the Market in Victorian Britain*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Sumner, John Bird. *A Treatise on the Records of Creation and on the Moral Attributes of the Creator*. London: Hatchard, 1816.
- Waterman, A. M. C. *Revolution, Economics and Religion. Christian Political Economy, 1798–1833*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Winch, Donald. *Riches and Poverty: An intellectual history of political economy in Britain, 1750–1834*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- . *Wealth and Life. Essays on the Intellectual History of Political Economy in Britain, 1848–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

JEGYZETEK

A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat a Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund 2012-es edinburghi ösztöndíja tette lehetővé. (The research for this article was supported by the Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund in 2012.)

[1] Vö. Claudia C. Klaver, *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England* (Columbus: Ohio State University Press, 2003), xi–xxvi, 1–30. ←

[2] Elsősorban az irányzatot áttekintő két nagy eszmetörténeti munkára támaszkodom: Boyd Hilton, *The Age of Atonement: The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought, 1795–1865* (New York: Clarendon Press, Oxford University Press, 1988), és A. M. C. Waterman, *Revolution, Economics and Religion: Christian Political Economy, 1798–1833* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). Jó összefoglalás nyújt még: G. R. Searle, *Morality and the Market in Victorian Britain* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 8–25. ←

[3] Az említettek közül Malthus lett és maradt a közgazdaságtan-történet legszűkebb, klasszikus kánonjának tagja: vö. Paul A. Samuelson, „The Canonical Classical Model of Political Economy”, *Journal of Economic Literature* 16.4 (December 1978): 1415–34. ←

[4] Vö. Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 1–3. Azzal, hogy a tudományos igazságnak harmonizálnia kellett a vallási igazsággal, a teológia nem akadályozta, hanem ösztönözte a tudományos vizsgálódásokat. Erről nem csupán a gazdaságtan, hanem a biológia, a geológia, és a csillagászat tekintetében: Hilton, *The Age of Atonement*, 51. ←

[5] A romantikusok gazdaságtan-ellenességéről: Philip Connell, *Romanticism, Economics and the Question of 'Culture'* (Oxford – New York: Oxford University Press, 2001). Ellenpéldát említve, a politikai gazdaságtan irodalmi népszerűsítője, Harriet Martineau az *Illustrations of Political Economy* (1832–33) didaktikus történeteiben a gondviselés által alkotott gazdasági törvények rendjének szépségét kívánta megmutatni. Vö. Klaver, *A/Moral Economics*, 53–78. ←

[6] Donald Winch, *Riches and Poverty: An Intellectual History of Political Economy in Britain, 1750–1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Donald Winch, *Wealth and Life: Essays on*

the Intellectual History of Political Economy in Britain, 1848–1914 (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). ←

[7] Winch, *Riches and Poverty*, 23. ←

[8] Winch, *Riches and Poverty*, 238. Arról, hogy a „láthatatlan kéz” fogalma, amely Smith gazdaságelmélete (*The Wealth of Nations*) mellett fontos szerepet játszik erkölcsfilozófiájában is (*The Theory of Moral Sentiments*), legfeljebb csak az utóbbiban tekinthető a gondviselő keresztény Isten metaforájának: uo., 64, 106. Ahogy Winch végigköveti, míg Smith társadalmi igazságtalanságra és vagyoni egyenlőtlenségre vonatkozó nézetei gyakorlatiasak és történetiek, szekuláris magyarázatot nyújtanak és nem a vallás vigasztát (erről lásd még: István Hont – Michael Ignatieff, „Needs and Justice in the Wealth of Nations”, in *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, szerk. István Hont és Michael Ignatieff [Cambridge: Cambridge University Press, 1983], 1–44), addig Edmund Burke kései írásaiban (*Thoughts and Details*) már megjelenik az a felfogás, hogy a piac törvényei azonosak a Gondviselés rendelkezéseivel, a birtokostól a földművesig mindenki az Istentől rendelt alárendelődési láncolatban (*chain of subordination*) foglal helyet, s ennélfogva a gazdasági egyenlőtlenségekre helyezve a keresztényi lemondás az irányadó: az evilági gazdasági viszonyok a javak elosztásáról rendelkező átfogó isteni ökonómia eredménye, amelyben a világi gyarapodás híján a síron túli jutalmakkal kell kalkulálni. Winch, *Riches and Poverty*, 213–18, 346. ←

[9] Winch, *Riches and Poverty*, 218, 236–38. ←

[10] „the science of political economy bears a nearer resemblance to the science of morals and politics than to that of mathematics”, T. R. Malthus, *Principles of Political Economy considered with a view to their practical application* (London: John Murray, 1820), 1:2. (A kötet letölthető:

<http://books.google.hu/books?id=63xbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=malthus+principles+of+political+economy&hl=en&sa=X&ei=VyUQUfz2HIHTAbq2ICwCQ&ved=0CCwQ6AEwAJ>

←

[11] Mint idézi, Ricardo maga is méltányolta Sumner (később itt is tárgyalandó) törekvéseit a népesedési elv és a teológia összeegyeztetésére: vö. Winch, *Riches and Poverty*, 286. ←

[12] Hilton, *The Age of Atonement*, 33. ←

[13] Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (1798) (Oxford és New York: Oxford University Press, 1993), 9–22. ←

[14] Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 113. ←

[15] Vö. Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 120. ←

[16] John Bird Sumner, *A Treatise on the Records of Creation and on the Moral Attributes of the Creator* (London: Hatchard, 1816), 2:46–47, 74, 89, 101–22, 149, összefoglalva: 172–73. A gondolatmenet részletes elemzését lásd: Waterman 1991, 148–70. (A Sumner-kötet letölthető:

<http://books.google.hu/books?id=wFsUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=john+sumners+records+of+creation&hl=en&sa=X&ei=sSsQUbQUh9ayBsLVgYgB&ved=0CDIQ6AEwAQ#v=onepa>

←

[17] Sumner, *Treatise*, 2:165–66. ←

[18] Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 163–65; Winch 1996, 238–39. ←

[19] Winch, *Riches and Poverty*, 303. Innen nézve például az iparosodáshoz elengedhetetlen szénbányászat is az isteni tervhez illeszkedik: kiaknázása végett rejtett kincset a föld mélyébe a gondviselés. Vö. Searle, *Morality and the Market in Victorian Britain*, 10. ←

[20] Hilton, *The Age of Atonement*, 77. ←

[21] Chalmersről átfogóan: Hilton, *The Age of Atonement*, 55–67, 75–76, 81–92, 108–12, 116–24, 184–87; Waterman 1991, 217–52. Marx A tőkében természetesen megvetően szól Chalmersről, Schumpeter viszont, valamivel méltányosabban, mint a Malthus-iskola McCullogh-ját említi: vagyis ahogy McCullogh Ricardónak, Chalmers Malthusnak volt népszerűsítője: Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Taylor & Francis e-Library, 2006 [1954]), 462. ←

[22] Hilton, *The Age of Atonement*, 55–64, 87. ←

[23] Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, 39. ←

[24] A két érv összevonásáról: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 230. ←

[25] Chalmers elgondolásait nem pusztán számos művében (legjelentősebbek: *Christian and Civic Economy*, 1826; *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*, 1832), hanem a szószékről, így többek között elsőpró sikerű dél-angliai prédikációs körútjain is népszerűsítette. (Ezek csúcspontja 1838-as, a londoni Hanover Square Room-ban tartott előadása az arisztokrata elit előtt). Vö. Hilton, *The Age of Atonement*, 56–61. ←

[26] Idézi: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 149. ←

[27] Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, 143–47. ←

[28] Hilton, *The Age of Atonement*, 89–91. ←

[29] Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, 151. ←

[30] Hilton, *The Age of Atonement*, 78. ←

[31] „A man who is born into a world already possessed, if he cannot get subsistence from his parents on whom he has a just demand, and if the society do not want his labour, has no claim of right to the smallest portion of food, and, in fact, has no business to be where he is. At nature's mighty feast there is no vacant cover for him”, idézi: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 122. ←

[32] Erről részletesen: Connell, *Romanticism, Economics and the Question of 'Culture'*, 21, 25–26, 28, 37–38, 45–46, 50, 61–62, 143, 210, 212. A szekuláris és keresztény gazdaságtan egyaránt szabadpiaci elveivel szemben Coleridge és Wordsworth (szintén keresztényi) protekcionizmusáról és

gazdaság-ellenességéről: Hilton, *The Age of Atonement*, 121; Winch, *Riches and Poverty*, 319–20, 330. ←

[33] Winch, *Riches and Poverty*, 384. ←

[34] [Thomas Chalmers], „The Political Economy of the Bible”, *The North British Review* 2 (1844–45): 29. (A folyóirat vonatkozó lapszáma letölthető: http://books.google.hu/books?id=808aAAAAAJ&printsec=frontcover&dq=editions:FbqOX5PQwbsC&hl=en&sa=X&ei=wzUQUJa7wKsTMswaZ2YDIaw&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false).

[35] Winch, *Riches and Poverty*, 315. Coplestone-ról átfogóan: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 180–94. ←

[36] Winch, *Riches and Poverty*, 381. ←

[37] Hilton, *The Age of Atonement*, 67–70. ←

[38] Hilton, *The Age of Atonement*, 67. ←

[39] Searle, *Morality and the Market in Victorian Britain*, 14. ←

[40] Adam Smith, *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations: A Selected Edition* (1776), (Oxford: Oxford University Press), 1998, 21. (Magyarul lásd: Adam Smith, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, ford. Éber Ernő, (Napvilág: Budapest), 2011, 25. ←

[41] „in the present state of things, miracles having been ceased, Christianity, without Commerce, could not attain its purpose, or duly influence the minds of man”, Rev. Richard Raikes, *Considerations on the Alliance between Christianity and Commerce* (1806), in Raikes, *Two essays* (London: Hatchard and Son, 1825), 17–19. Raikes-ről lásd: Winch 1996, 237. (A kötet letölthető: http://books.google.hu/books?id=xOAGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=richard+raikes+alliance&hl=en&sa=X&ei=Vg0RUfGyNYSM4AS23YHIBg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false).

[42] „it seems to me that before long, political economists, of some sort or other, must govern the world... Now anti-Christians are striving very hard to have this science to themselves, and to interweave it with their own notions”, idézi: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 206. Erről lásd még: Hilton, *The Age of Atonement*, 17, 41–48. ←

[43] Winch, *Riches and Poverty*, 371–72. ←

[44] Hilton, *The Age of Atonement*, 203–52. Hasonló befolyásról a szegényügyi törvények történetében: Peter Mandler, „Tories and Paupers: Christian Political Economy and the Making of the New Poor Law”, *The Historical Journal* 33 (1990/1): 81–103. ←

[45] Előbbit lásd: Waterman, *Revolution, Economics and Religion*, 255. Utóbbiról lásd: Hilton, *The Age of Atonement*, 253–377. ←

[46] Vö. Searle, *Morality and the Market in Victorian Britain*, 18. ←

[47] Winch, *Riches and Poverty*, 388. ←

ET AL.

2010 tavaszától *et al.* néven transzdiszciplináris kritikai elmélet előadásorozat indult a Szegedi Tudományegyetemen vendégoktatók közreműködésével, az Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék szervezésében. A helyi, belföldi és külföldi szakemberekre építő sorozat félévente más és más témában, 4-5 előadással jelentkezik.

Ennek testvéreként indítottuk újjára 2013 szeptemberében az *et al.* – *kritikai elmélet online* kötetsorozatát. *Tovább...*

KÖZÖSSÉG

 Facebook

 Twitter

 LinkedIn

 RSS csatorna

KAPCSOLAT

editor.etal@gmail.com

Szegedi Tudományegyetem
Összehasonlító
Irodalomtudományi Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel.: +36-62-544828
Fax: +36-62-544244